

Методическай ырытыы, көмө матырыйаал.

Уот иччитэ - саха итэҕэлигэр.

Оҥордо: Маалыкайдааҕы искусство
оскуолатын, фольклор салаатын
учуутала
Саввинова Людмила Николаевна

Маалыкай, 2020

Иһинээ5итэ

Кириитэ.	3
I баһа. Уот иччитэ – итэ5элгэ	5
1.1. Уот иччитин өйдөбүлэ, суолтата.....	5
1.2. Уот иччитигэр сыһыаннаах сизэр-туом	8
1.3. Уокка сыһыан, уоту кытта сибээстээх харыс өйдөбүллэр	17
II баһа. Уот иччитэ – айымньыларга, дьон кэпсээнигэр	20
2.1. Уот иччитэ - уус-уран литература5а.....	20
2.1.1. А.Е.Кулаковскай - Өксөкүлээх Өлөксөй «Байанай алгыһа»	20
2.1.2. П.А.Ойуунускай «Кыһыл ойуун».....	21
2.1.3. К.О.Гаврилов «О5олоох ыалтан онноо5ор уот иччитэ үөрэр».....	21
2.2. Уот иччитэ – дьон-сэргэ кэпсээнигэр.....	23
2.2.1. Аал уот иччитэ сэрэппиттээх.....	23
2.2.2. Кэһии көрдөөбүтэ	24
Түмүк	27
Туттуллубут литература	29
Сыһарыыта	30

Кириитэ

Уот – олох төрдө. Уот киһини быһыһыр-абырыыр, ону тэнэ өлөрөр-өһөрөр күүстээх. Мантан сиэттэрэн, уокка сүгүрүйүү культура Сибиир, Азия норуоттарыгар бэрт киэңник тарҕаммыт. Тюрк омуртарга, буряттарга, эбэнкилэргэ уокка сүгүрүйүү ураты миэстэни ылар. Ол курдук уокка сүгүрүйүү икки көрүннээх буолар эбит:

1. фетишизм – уоту туох эрэ суостаах, кутталлаах эттик, дьайыы курдук санаан, аңардастыы сүгүрүйүү;
2. политеизм – уот иччитигэр итэһэл, онно сүгүрүйүү.

Уот иччитин омур-омур араастаан ааттыыра, тас көрүнэ да араас-араас буолара. Холобур, сахаларга уот иччитэ Аан Уххан, Хатан Тэмиэрийэ, тувинецтарга От ээзи диэн кырдыҕас обонньор, онтон алтайдарга – Кыз-ана эдэр сырдык кыыс, буряттарга – Сахяда-Нойон уонна Сахала-Хатун диэн кэргэнниилэр, эбэнкилэргэ - мөһөөччүккэ чох сүкпүт бөкчөйбүт кырдыҕас эмээхсин эбиттэр.

Хайа баҕарар норуокка уот иччитин дьиэни-уоту арааччылыыр, куһаҕантан көмүскүүр диэн харыстабыллаахтык, убаастабыллаахтык сыһыаннаһаллара. Дьиэ кэргэн үөрүүлээх түгэннэригэр хайаан да уокка ас биэрэллэрэ. Ити хаһан да төлөрүйбэт үгэс буолара. Маны таһынан уот иччитин дьону уонна иччилэри, айыылары кытта сибээстиир күүс курдук көрөллөрө, ыраастыыр кыаҕар итэһэйэллэрэ.

Саха омур хас эмэ үйэлэр усталарыгар туораан кэлбит баай культуралаах омур. Ол туһунан улуу олоҕхобут, ытык ыһыахпыт, тимир культурабыт – бары бигэргэтэллэр. Хасыһан, билэн истэххэ, өссө биир киэн туттар кэрэһиппит – үгэстэрбит бааллар. Үгэстэр тустарынан К.Д.Уткин: «Эргитэн күннэ көрдөххө, эриэккэһэ элбэх быһыылаах. Киэлитэ киэң, кэнэлитэ дириң бадахтаах. Кини айанын аартыга арыллыах, арааһа, албана үөрэтиллиэх тустаах» - диэн олус сөпкө этэн турар.

Саха омур үйэлээх үгэһэ – төрүт культурабыт сиһэ буолар. Үгэс умнулуннаҕына, сахалыы майгы сатарыйарыгар тийэр. Ити инниттэн төрүт

култуурабытын иңэн-тоңон, төрдүн-төбөтүн хасыһан үөрэтэрбит хайаан даһаны наадалаах. Ол иһин төрүт үгэстэрбитин сөргүтэр, төнүннэрэр, эргитэ тутан эбинэр кэммит кэллэ быһыылаах диэн этэбит. Кэрэтин-кэрэмэһин ылынар, туһааннааһын-дьоһуннааһын туһанар курдук.

Хомойуох иһин, билигин биһиги төрүт култуурабытын ситэри билбэппит, үгэстэрбитин умна быһыытыһыппыт, сиэри-туому тутуспаппыт. Ол курдук, уот иччитигэр сыһыаннаах сиэри-туому эмиэ билбэппит элбэх, үөрэтиллибэтэһэ да үгүс. Ол иһин бу үлэ сурулунна.

Үлэ сыала: саха итэһэлигэр уот иччитин суолтатын чинчийии.

Соруктара:

1. Уот иччитин аатын-суолун, өйдөбүлүн, суолтатын араас чинчийээччилэр, фольклористар үлэлэриттэн чинчийии;
2. Уот иччитигэр сыһыаннаах сиэри-туому, алгыһы үөрэтии;
3. Саха дьоно уокка сыһыанын, уоту кытта сибээстээх харыс өйдөбүллэри кытта билсипии;
4. Уус-уран айымньыларга уот иччитин уобараһын ырытыы;
5. Уот иччитин туһунан дьон-сэргэ кэпсээнин хомуйуу, үөрэтиллибиккэ олобуран ырытыы.

Үлэ тутула: кириилээх, икки бастаах, түмүктээх, сыһарыылаах.

Үлэ практической суолтата: толоруллубут үлэ матырыйаала инникитин төрүт култуураны үөрэтэр устудьуоннарга, учууталларга, чинчийэр үлэнэн дьарыктанар үөрэнээччилэргэ, саха итэһэлин сэргиир, кэрэхсиир дьондо туһалаах буолуон сөп.

I баһа. Уот иччитэ – итэбэлгэ

1.1. Уот иччитин өйдөбүлэ, суолтата

Иччи диэн тугуй? Саха төрүт итэбэлигэр иччи тугу суолталаабый? Өбүгэлэрбит тугу барытын тыыннаабымсытан көрөллөрө уонна онно сүгүрүйэллэрэ. Айыы үөрэбэр этиллэринэн, иччилэр үксүн киһи дьүһүннээх буолаллар. Соробор кыыл, көтөр, үүнээйи ээтин буолуохтарын сөп эбит. Иччилэр бас билэр ханнык эрэ эйгэлээх буолаллар. Ол эйгэлэрин харыстыыр аналлаахтар. Иччилэр айыы төрүттээхтэр. Кинилэр айыылар сирдээби күлүктэрэ буолаллар. Туспа олорор миэстэлээхтэр. Ол сир ытык сир буолар. Иччини киһи уйгуурдуо суохтаах.[4]

Иччилэр бары истэр дьобурдаахтар. Ол иһин кинилэргэ үтүөнү санааһыны биллэри – алгыс оһоһулар. Алгыһы уот нөңүө саңардахха, ордук истиллэр дииллэр. Мээнэ сылдьан да киһи куһаҕаны саңарыа суохтаах – иччи истэр. Иччи көрөр эмиэ дьобурдаах. Киһи тугу гынарын барытын көрөр. Киһи атын киһиттэн кистээн тугу эмэ гыныан сөп. Оттон иччиттэн кистээбэкиин. Кини куһаҕан быһыыны сөбүлээбэт. Итинник быһыыланар киһиттэн тиэрэ хайыһар.

Иччи эмиэ бэйэтэ санаалаах буолар. Ол санаатынан сабыдыаллыыр. Дьонно, уунээйилэргэ, буорга санаатын иччэрэ. Иччи үөрүөн эбэтэр өһүргэниэн сөп. Кини үөрдэбинэ биэрэр күүһэ улаатар. Оттон өһүргэннэбинэ тиэрэ хайыһар, биэрэр күүһүн кыччатар эбэтэр суох оһорор. Киһи куһаҕаны тыллаһар, оһорор буоллабына иччи оннук киһиттэн кириргиир. Итинник киһи былыта кирдээх буолар, хараарар. Ол былыт иччигэ сабыдыаллыыр. Иччи сырдык мөссүөнүн киртиттэримээри тиэрэ хайыһар, ону өһүргэнэр эбэтэр кириргиир дииллэр.

Иччи хайыһыта улахан суолталаах. Кини хайыспыт сиригэр алгыһын биэрэр, ол эбэтэр Айыы күүһүн. Оттон тиэрэ хайыстабына, Айыы күүһүн биэрбэт буолар.

Иччи диэн кут курдук суолталаах. Биирдиилээн тыыннаах харамайдар куттаахтар, ол иһин тыыннаахтар. Оттон айылба эйгэлэрэ (уу, буор, хайа, уот) уонна киһи эйгэлэрэ (дьиэ, тиэргэн, хотон) иччилээхтэр. Иччилэрэ диэн кинилэр куттара буолар. Ол иһин тыыннаах турукка сылдьаллар.

Иччилэр муңура суох элбэхтэр. Айыы оңорбут эттиктэрэ, эйгэлэрэ бары иччилээхтэр. Ол курдук уот эмиэ иччилээх.

Айыы үөрөбөр этиллэринэн, уот элбэх көрүннээх: Айыы уота – бу күн уота, эбэтэр унан түспүт ойуун үрдүгэр сабыллар уот. Киһи сүрэ – эмиэ Айыы уота. Айыы уотун этиң түспүт маһын чыыппаанын уматан ылаллар. Улуу Суорун уота – оһох уота, бу туһалаах уот, күн аайы туһанар уотун. Киниэхэ үрүң убаһаны толук биэрэллэр. Маны таһынан, абааһы уота – итинни биэрбэт тымныы уот. Бу олус суостаах уот, аллараа оңоруулаах оһонньор уотун иччитэ – туоһу да ордорбокко суох гынар кыахтаах. Алдьатыылаах баһаар уота буолуон сөп. Ол иһин киниэхэ кыһыл хаан тураһас ураанньыктаах атыры толук биэрэллэр.

Уот иччитин аата элбэх, сүрүннээн кинини Аан Уххан эбэтэр Хатан Тэмизэрийэ дииллэр. Атын ааттара манньыктар: Саалыр Чанчык, Бырдыа Бытык, Кыырык Төбө, Көмүс Ураанньык, Күөнэ Көбөччөр, Хахай Сабынньах, Алтан Баһырһас. Алгыстарга уот иччитин араас аатын тэңинэн бииргэ туттан ааттыыр түбэлтэлэрэ элбэх.

Уот иччитин аатын суолтатын тылдьыттан көрдөххө манньык:

Аан – күүһүрдэр эбиискэ.

Уххан – 1. туох эмэ утаата, бараныыта, ааһан эрэр кэмэ, ол содула, сабыдыала (холобур, бүгүн былыт уххана буолан, сылаас); 2. туох эмэ сабыдыала, угуйуута, тардыыта (холобур, араас уххаңа киирэн биэримэ).

Хатан – 1. кытаанах хатарыылаах, хабараан (тимири этэргэ туттуллар); 2. кытаанах тулуурдаах, бөбө доруобуйалаах; 3. киһи кыабын баһыйар күүстээх, уохтаах (холобур, хатан арыгы); 4. олус чуор чаңкынас.

Тэмцэрийэ диэн тыл саха тылын быһаарыылаах тылдьыттарыгар хайаларыгар да суох. Ол аата бу тыл суолтатын, этимологиятын үөрэтии инникитин чинчийиини эрэйэр.[2]

Уот иччитин үксүгэр соботох курдук саныбыт. Ол гынан баран, сорох чинчийээччилэр этэллэринэн, кинини кытта бииргэ олорор холумтан иччитэ Баттах Сарын, Барылы Быччың Баарабай Бахсы Хотун диэн баар буолар эбит. Кинини сүрдээх уһун баттахтаах, сүрдээх бөдөң хотун дьахтар курдук өйдүүбүт. Онон соробор син иккиэ курдук буолуохтарын сөп эбит.

Уот иччитин тас дьүһүнэ хайдабый? Уот иччитэ үксүн обонньор буолан көстөр, оттон буруотун иччитэ арыт дьахтар буолан көстөр эбит. Дьүһүнэ – кып-кыһыл эттээх, хаар маңан баттахтаах, бытыктаах. Былыр оболоох-уруулаах дьон оһохторун иччитэ сүрдээх эмис, мыс курдук буолар, оттон обото суох киэнэ дьарайбыт ырыган буолара үһү. Таңаһын-сабын абыннахха, соччо таңастаах-саптаах курдук санаабат, таңаһыгар-сабыгар болбомтолорун хатаабат эбиттэр.

Уот иччитин сааһа диэн кинини олус кырдыабас курдук саныбыт, хайа да иччиттэн урут үөскээбит диэн буолар.

Уот иччитэ ханна баарый? Уот иччитэ уот үөскүөбүттэн баар буолар. Кини адьас оһох кыһатыгар баар буолар. Уот умулуннабына утуйар, умайдабына олорор. Биһиги өбүгэлэрбит, былыргы сахалар, уот иччитэ, оһох умуллан хааллабына, атын сиргэ, ыалга бардаба диэн өйдүүллэр этэ, этэллэрэ. «Уоппут баран хаалбыт ээ», – диир буолаллар эбит. Дьиэттэн көһөр буоллахха, уот иччитэ кытта барсар диэн толкуйдууллара. Онтон өскөтүн, бу көспүт дьиэбэ хас да сыл буолтун иһин, айанныт дуу, туох дуу уот отуннабына, иччитэ кэлэр, наһаа үөрэр, аһыыр, ол иһин айанныттар оннук дьиэбэ кэллэхтэринэ, уокка ас бэрсэллэр эбит. Онтон бу көспүт дьон саңа дьиэлэрин таһыгар ыаллар баар буоллахтарына уонна уоттарын мантан, ол оһох уотуттан ылан киирбит буоллахтарына, ол оһох иччитэ букатын көсүһэн киирбэт, ыалдьыттыы эрэ киирэр, малааһын аһыттан асаһар. Өскөтүн бу ыал эстэн хааллахтарына, бу уот иччитэ хаалар, ханна да барбат.

1.2. Уот иччитигэр сыһыаннаах сиэр-туом

Уот иччитигэр сыһыаннаах сиэр-туом уот иччитигэр анаан толоруллар алгыска көстөр. Биллэрин курдук, алгыс – сиэр-туом тойугун биир көрүңэ. «Алгыс үтүөбэ-кэрэбэ, инники олоххо ыра санаа биир сүрүн көрүңүн быһыытынан сахалар түң былыргы олохторуттан ылата сайдан кэлбит сиэрдэриттэн-туомнарыттан биир сүдүлэрэ, алгыс атын сиэрдэртэн-туомнартан быдан элбэх быһыылаах», – диэн суруйар биллиилээх кыраайы үөрэтээччи Е.Н.Андросов.

Сиэр-туом дьон-сэргэ бэйэтин олобуттан-дьаһабыттан үөскээбит үгэс буолар. Кини туһааннаах омук сиэрин-майгытын, өйүн-санаатын кыабын иһинэн дьолго-соргуга, сырдыкка-кэрэбэ тардыһар үтүө санаанан салайтаран оңоһуллар. Сиэри-туому оңорорго алгыс араас көрүңнэрин тутталлар.

Алгыс – «киһиэхэ, туохха эмэ үтүөнү, ситиһини баһарыы, ону этэр тыллар», «былыргы итэбэлинэн кутталлаах көстүбэт күүстэри үтэйэр, ыарыыны эмтиир кыахтаах аптаах тыл». Алгыс, этиллибитин курдук, тулалыыр эйгэни, дьону-сэргэни үчүгэй санааба, кэрэбэ-үтүөбэ, сырдыкка, билиигэ-көрүүгэ тардыһыыга угуйар, ол тардыһыытын күүһүрдэр, үүнүүгэ-сайдыыга таһаарар, кынаттыыр, сааһыламмыт илбистээх тылларынан этиллэр баба санаа. Биһиги өбүгэлэрбит тыл күүһүн, иччилээбин итэбэйэллэрэ.

Тыл саамай үчүгэйин, үөрүүлээбин, өрөгөйдөөбүн, кэскиллээбин этэн албаатахтарына сир-дойду ордук киэргэйэн, көбөрө чэлгийэн намылһыан, кэрэ буолар эбит. Ол иһин алгысчыкка улахан ирдэбил туруоруллар. Кини сиэр-туом толоруллуутугар, алгыс тылын этэригэр өбүгэ үөрэбин, билиитин-көрүүтүн, анаарыытын, билгэлээһинин билэр, арчылыыр кэс тылын ыччакка, бар дьонно тириэрдэр, тарбаттар кыахтаах киһи буолуохтаах.

Профессор Н.Е.Петров алгыһы икки көрүңнэ араарар: «Бастакыта, айыыларга, иччилэргэ анаммыт төрүт алгыстар. Айыыны, иччини тустаан ааттаан, туһаайан кини үтүөтүн-өңөтүн аабан, арбаан-хайбаан, аһатан-күндүлээн дьоллоох олобу, уйгуну-быйаңы, өлгөм булду, обо кутугар тийэ

араас үчүгэйи күтүүннээхтик көрдөһүү буолар. Иккиһэ, киһиэхэ, дьонно-сэргэбэ туһаайан үтүөнү бабары (благопожелание), кинилэри аман өс (үтүө тыл) диэн арааран ааттыахха сөп».

Алгыс – омук үйэлэргэ муспут муудараһа. Алгыс сааһыламмыт, чочуллубут тыла-өһө киһиэхэ тийимтиэ. Кини илбиһэ эмтиир, ыраастыыр, угуттуур, чөл туруктуур, арчылыыр; ис хоһооно дууһаны арыйар, өйүн сытыырбатар, дьобурун сайыннарар кыахтаах. Онон кини дьону-сэргэни, үүнэр-сайдар кэнчээри ыччаты иитэр-үөрэтэр сүдү күүс. Алгыс олох хайа бабарар түбэлтэтигэр туттуллар. Алгыһы туһаныы саха омук удьуор хааныгар сытар. Алгыс олоххо туттуллар буоллабына утум уһуктар улуу күүс буолан тахсыан сөп. Кини айылбаны чөлүгэр түһэриигэ, дьоллоох-соргулаах олобу уһун үйэлэргэ олохтуурга төһүү күүс буолар.

Саха санырынан, «алгыһым өрө көтөбүллэн, үөһэ тийэн суруллан хаалар, онон туолар» диэн өйдөбүллээх. Алгыһы хайдах этиэххэ сөбүй? Киһи бэйэтэ эмиэ албыан сөп. Алгыс тылын көннөрү тылынан туойан, ыллаан алгыыр көңүл. Алгыһы ботугураан, сибигинэйэн этэллэр.

Уот иччитигэр этиллэр алгыс хайдабый, туох уратылаабый?

Дьиэбэ-уокка алгыс туома судургу. Дьон оһох умайар кэмигэр, оһобо суох ыал хобордооххо эбэтэр туох эмэ иһиккэ кыра уоту уматан баран ас кээһэллэр: сыа, үрүң ас, сылгы сиэлэ, алаады. Туох баарынан кыра-кыратык бэрсэллэр уонна ботугураан этэллэр:

Аал уотум иччитэ, аһаа-сиэ,

Аан дойдум иччилэрэ, аһааң-сиэң! – диэн.

Салгыы бэйэлэрин бабаларын, санааларын көрдөһөллөр, этэллэр.

Сиргэ-дойдуга алгыс туома хайдабый? Сиргэ-уокка чэй өрүнэн аһыан иннинэ уоккун аһа туттабын уонна алгыскын аныыгын. Алгыс маннык буолуон сөп. Албааччы уот иччитин ыңыран: «Хатан Тэмиэрийэ, Аан Уххан эһэм, Күөх Күлүбүрэй Обонньор, көрөн-истэн көмөлөс», - диэн сабалыыр. Ким-туох киһи кэлэн, туох туһугар сылдьаргын туһулаан этэбин. Сириң-дойдуң иччитин иңнэн турбакка, бэйэң ааттаан-суоллаан:

Хомурах хоммотох хонноххор хоннор,
Дьай инмэтэх даланңар сыһыар,
Сыыс сыстыбатах сыламңар сынньат, – диигин.

Өссө манньк киһи ыччата кэлэн көрдөһө-ааттаһа турабын диэн хос быһаарабын. Айах тутар уотуң алгыстан күөдьүйэр буоллабына, тэңнэ үөрэн: «Аал уотум иччитэ, аһаа-сизэ, үөр-көт, күлүбүрээ», – диигин. Билбэт сиргэр-уоккар тийээт, айдаарбаккын, аймаабаккын, улаханньк саңарбаккын.

Уот иччитигэр аналлаах алгыс араастарын ылан көрүөбүн. Аал уокка алгыс этэн, киһи сүр киллэрэр. Уоту аһатар киһи сөһүргэстээн олорон этэр: «Аал уотум иччитэ, Аан Уххан эһэм, аһаа, үөр-көт». Ону уот айылбаба тарбаттар, айыыларга тиэрдэр. Ол иһин бэлиэ түгэннэргэ киһи иччилэри, айыылары кытта уот нөңүө кэпсэтэр буолбут.

«Саха төрүт культурата» диэн кинигэбэ уот иччитигэр аналлаах манньк алгыс баар:

Күл тэллэх, көмөр суорбан,
Көңкөлөй үөлэс,
Күлүм уота,
Бырдья бытык,
Кыырык төбө,
Харысхал чанчык,
Хатан Тэмиэрийэ обонньорбут,
Бэттэх кэлэңнин,
Мичик гынаңнын
Үөр-көт!
Үрүң тунал кымыһынан
Күндүлээн эрэбит.
Аһаа-сизэ, чалбарый!
Уһун туску!
Аһаа! Мичий! – диэн. [9;41]

Алгыс маннаабар уһуннук суруллубут вариантын ылан көрүөбүн:

Өрүкүйэн унаарар
Күөх буруо куйаардаах,
Тырымныы чабылыар
Кыһыл кыым кынаттаах,
Кытарар кыһыл чох кыспалаах,
Түөрт буруо хаан модьоболоох,
Тигиниир титирик оһох дурдалаах,
Маңан баттах,
Бырдья бытык,
Чүүччү кыламан,
Саһар чанчык,
Саарба сарын –
Улуу дьаалы,
Тойон эһэм!
Туңуй бургунас
Тордохтоох тобурбанын
Туһаайан эрэбин,
Чэбдик эриэн бургунас
Ахтаах арыытынан
Аһатан эрэбин,
Аартыгың аанын ас,
Алаһаң аанын тэлэй! [Аман өс; 20-21с.]

Аал уоту албыырга сиэри-туому силигин ситэрэн, астаан-үөллээн аһаталлара. Умайан күүдэпчилэнэ турар уокка чохообул диэн кыра мас кытыйаттан эбэтэр тэриэлкэттэн ылан арыылаах алаадьыны, сыалаах эти, сиэли үс өттүгэр быраба-быраба этэллэрэ:

«Аал уоппут иччитэ,
Алаһа дьиэбит араңаччыта –
Алтан сарын, бырдья бытык, кыалык төбө
Хатан Тэмиэрийэ обонньор эһэбит!

Сизэн-аһаан сирдьигинэт,
Сирилий-бурулуй!
Аһаа-сизэ, асхарый!
Үөр-көт, күлүмнээ!
Көрбүтүн көбүлээ,
Көхпүтүн көбүлээ –
Күл-сал, күүгүнээ,
Күөдьүй,
Күүһүр!»[12;62]

Уот тыаһын, туох диирин музыка курдук санаан болбойон иһиллиир. Ол эрэ кэнниттэн үөрбүтүн, сөбүлээбитин, сэргэхсийбитин билэн, этигэр-хааныгар иңэрэн эгди буолан, «тускуо» диэн бар дьонцо дьэбэлийдиир. Ону мустубут дьон бука бары хатылыыр.

К.Д.Уткин «Сах саҕаттан» кинигэтигэр кийиит сүктэн кэлэр сизэрэ-туома ойууланар. Манна аал уоту аһатыы, уокка алгыс эмиэ баар. Ону ылан көрүөбүт. Кэргэн тахсар кыыс олохтоох сиригэр көһөн кэлиитин сизэрэ-туома ииспэрэй буолара. Улахан бэлиэ тиит баар буолабына, «дойду иччитигэр» диэн ааттаан, кыыс сизэл баайар, бэлэх-туһах биэрэр. Уокка ас кээһэр, алгыс этэр. Кыыс алгыһа маннык ис хоһоонноох буолар:

Амарах тыыннаах
Аал уот иччитэ,
Аһаа-сизэ!
Сир-дойду сэргэх иччилэрэ!
От-мас айманар араҥаччылар!
Ахтар айыыларым анаабыттарын быһыытынан,
Дьол-соргу уйатын олохтоору оңостоммун
Кийиит буолан киирэн эрэбин!
Иннибэр ибири кээһимэн,
Кэннибэр кэбири бырабымаң.
Айаным суолугар алгыс алгыстаннын!

Күөх мутукча дыргыл сытынан
Уйан куппун угуттаан иһиң,
Салгынынан сүрэхпин сөрүүкэтиң!

Түмүгэр кийиит дойду иччилэригэр сиэллээх эбир хамыйабынан хаста да төхтүрүйэн ыһахтыыр.

Урут үс эдэр киһи дьиэбэ киирэллэр. Балабан дьиэ муннугун көрбөлөөн бараннар, симии оһох иннигэр тураллар. Аал уокка анаан «уот ыйыытын» кыһыл саһылы тумсуттан ыйыыллар. Ол таһыгар күтүөт дьонун үөрүгэр анаан «үөр ыйыыта» диэн солондо тириитинэн туспа оңороллор. Дьиэ иччитигэр – кырынааһы ыйыыллар. Бу дьону «дьиэ көрөөччүлэр» дииллэр. Кийиит дьиэбэ киирэригэр икки кыыс эбэтэр икки дьахтар икки күөх лабааны төбөлөрүнэн холбуу тутан биэрбиттэрин ол аннынан «ийэ буолбут» дьахтар төңкөйөн аан модьоботуттан атыллаан киирэр. Ол кэнниттэн кийиит били лабаалары түөһүнэн силэйэн иһирдьэ ааһар. Ол истэбинэ, «ийэ буолбут» дьахтар киниэхэ үс титирик төбөтүн илиитигэр туттарар, ону ылан умайа турар оһоххо уңа илиитинэн эбии уурар, сырдыгыначчы уматар. И.А. Худяков бэлиэтээбитинэн, кийиит кириитэ итинник сабаланаар.

Ааспыт үйэ бүтэнигэр, В.Л.Сорошевскай суруйарынан, кийиит дьиэбэ кириитэ арыый атын собуустук сабаланаар буолбут. Кыыс оһобу эргийэн кэлээт, уот иннигэр сөһүргэстээн турар уонна «кийиит кытыйатыттан» арыы быһан уотугар кээһэр, үс төгүл эт бэрсэр уонна үс тымтыгы оһобор уран баран үс төгүл сирилэччи үрэр. Ол аата, аал уотун оттор быһыыта. Биллэн турар кэлбит кийиит тыллаах буолар:

Кыһыл кыыл сардаңалаах,
Үрүң күл үллүктээх,
Күөх уот күлүктээх,
Тырым уот тыыннаах
Бырдья бытык,
Кыырык төбө Тойон Эһэм!
Аал уотум иччитэ!

Алтан сэргэ анһа,
Алаһа дьизэ тэринэ,
Аал уоту отто,
Аймах дьону билсэ,
Төрөтөр оһону биһиктии,
Иитэр сүөһүнү күрүүлүү,
Үөһээ үрдүк айыылар
Аналлаах ыйаахтарынан
Холоонноох доһор
Хонноһо буолаары,
Иэримэ дьизэ
Иэйэхситэ буолаары,
Аймах дьоммун
Аргыс оңостунан
Айаннаан кэллим.
Аал уотум, алаһа дьизэм,
Дойдум-сирим
Бары иччилэрэ!
Сылаастык сырытыннарың.
Амарахтык арчылааң,
Куттаах сүрбүн
Кэннигитигэр кистээң!
Уйан уйулбатын
Угуттуу сылдың![15;139]

Кийиит аал уотун уматар кэмигэр кыыстаах уол төрөшпүттэрэ көхсүлэринэн арһаа диэки хайыһан туруохтаахтар. Илиилэригэр чороон тутуурдаахтар. Кыыс оһоһун оттоотун кытта, уруйдаан баран, төрөшпүттэр кымыстарын иһэллэр.

Көрөрбүт курдук, кийиит кыыс кэлиитин сиэригэр-туомугар аал уоту, оһоһу аһатыы булгуччулаах туом быһыытынан көрүллэр эбит.

Саха биир дьонуннаах үгэһэ – ыһыах. Саха ыһыахтарын тэрээһинин, сиэр-туом туттуллар үгэстэрин араас чинчийээччилэр, биирдиилээн фольклористар бэрт элбэҕи суруйан тураллар. Ол курдук, ыһыаҕы алгысчыт аал уотун аһатыы сиэриттэн-туомуттан саҕалыыр. Аал уоту алта кырыылаах холумтаҥна оттуу, уран оңоруулаах ураһаны туруоруу, күөх оту тэлгэтии – барыта утум-ситим силигэ ситэн, уһун үйэлэргэ туттуллан испиттэр. Ыһыаҕы аһар Айыы ойуунун уңа-хаңас өттүгэр хайаан даҕаны уолаттардаах, кыргыттардаах буолара. Ойуун кыыран бүтэн орто дойдутугар төннүбүтүн кэннэ баар дьоннорго саамал кымыһы иһэрдии саҕаланара. Аар кырдыаҕас аал уотугар иһнэри тутан аһаппытын кэннэ, арыылаах ымыһа ытыкка ыңырыллан кэлбит дьонно кэрийэ барара.

Уот иччитигэр хайа баҕарар ойуун, абааһы да, айыы да ойууна кыырыан сөп эбит. Ол эрэн сиэмэх ойуун уот иччитигэр кыырбат. Оннук ойуун быһа кымньыылатар. Чахчы көнө, ытык ойуун кыыраар. Бэрик сылгы баһын биэрэр. Ойуун уот иччитин саамай төрдүгэр диэри кыыраар. Ол дойду аартыктардаах эһиннээх буолар. Ойуун бэрт ыраах барар, үөлэс айаҕынан. Таас Лэбигирээн диэн тойоңно кыыраллар. Кинини киэң түгэххэ олорор, буор ордуутугар баар курдук саныыгын. Кини кытаран турар уот дойдулаах, аартыктаах буолар, ол дойду итииттэн ордук итии, суостаах буолар эбит. Аймахтааҕа, чаҕардааҕа биллибэт буолан баран, тимир төрдө, уус төрдө биир кэккэҕэ бааллар. Биир төрүттээх биир аймах дьонно уот иччитэ биир буолар. Атын ийэ ууһун киэнэ атын буолар. Ол гынан баран саамай төрүт уруу туһунан уокка олорор диэн сахалар өйдөбүллээхтэр.

Ойууна да суох киһи алгыс алгыан сөп. Кини бу алгыһын судургу алгыыр уонна бэригин судургу биэрэр. Отууга оттор уокка уот иччитэ баара биллибэт. Ол иһин киниэхэ ас бэрсэллэригэр, уот иччитин буолбакка, аан дойду иччитин ааттаан аһаталлар.

Аал уот иччитин аһатыы сиэригэр-туомугар уруккуттан умнуллубатах, билинҥи кэмнэ, аныгы үйэҕэ туттулла сылдьаллар саңа дьыэҕэ көһөн киирии

уонна булт туомнара. Манна хайаан да уокка ас кээһии, алгыс этии кэһилибэт үгэс курдук өйдөнөр.

Саңа дьибэ киирэргэ уоту аһатыы сиэригэр-туомугар сүөһү өлөрөллөрө, алаады буһараллара. Арыылаах сүөһү хаанынан дьибэ үрдүн ыһахтыыллара: «Аан дойду иччитэ, эһиги да өтөх иччилэрэ, Өтөөхөөн-Бытаахаан дьонноро, аһааң», – дии-дии, сорохтор: «Уот иччитэ, аһаа-сиэ», – диэн бараннар, арыылаах алаадыларыттан ас кээһэллэрэ.

Булка туттуллар араас сиэр-туом кырдыаҕастар кэпсээннэригэр элбэхтик ахтыллар. Күһүнү тыаҕа тахсыахтарын иннинэ алгыс тыллаахтар Баай Байанайтан анаан көрдөһөллөрө. Былыр ойуунунан «эһэкээн тартарыы» диэн туом баара. Ойуун аал уокка сиэл сүүмэбин, арыылаах аһы быраҕа-быраҕа, албыыр. Көтөр дуу, туох дуу саңатынан саңарар. Ыамах-чыамах ойуолаан, аһа ыйаанан турарыгар хааннаах силинэн силлээн бырдаңалатар. Онтон иңиир ситиитин таттаран хаһыңырыыр. Ол сылдьан, уот иччититтэн Баай Байанай, эһэкээн булду-аһы бэрсэригэр, үрүң-хара сүүрүгү, күндү түүлээби аһаҕа аҕалан биэрэригэр көрдөһөр-ааттарар.

Онон түмүктээн эттэххэ, хайа да үгэс толоруллар кэмигэр аан бастаан аал уоту урут аһатыллар. Ол аата «аал уотунан аһах тутуу» диэн буолар. Алгыһы толорооччу үксүгэр алгыстаах кырдыаҕас эбэтэр ойуун буолара. Саамай тарҕаммыт алгыс маннык тылларынан саҕаланара:

Күл тэллэх,
Көмөр сыттык,
Көрбүннүк суорҕан,
Саалыр чанчык,
Бырдыа бытык,
Кыырык төбө
Кырдыаҕас эһэбит
Хатан Тэмизэрийэ,
Аһаа-сиэ, асхарый!
Үөр-көт, күлүмнээ!

Күл-сал, күүгүнээ!

Аал уот иччитин, Айыылары, иччилэри аһатан-сиэтэн бараннар, нус-хас налыйан олоннор үөрэ-көтө бэйэлэрэ аһыллара.

1.3. Уокка сыһыан, уоту кытта сибээстээх харыс өйдөбүллэр

Өбүгэлэрбит бытарбан тымныылаах, буркун буулаабыт, халың хаар хаайбыт дойдутугар олорор буолан, олохторун уһун тыыннаабыт аал уокка сүгүрүйэллэрэ. Харыстаан, убаастаан «эһэкээн» дииллэрэ. Дьибэ кэргэн үөрүүлээх дьоро киэһэлэригэр ыалдыт кэллэбинэ, хоноһо хоннобуна, сонун аһы аһаатарына хайаан да уокка ас биэрэллэрэ. Ити хаһан да төлөрүйбэт үгэс буолара.

Уокка арыылаах алаадыны, лэппиэскэни, үрүң ас арааһын, арыылаах саламааты, эти, сыаны биэрэллэрэ. Аһылыгы таһынан кыратык сылгы сиэлин тутуохха син. Маны таһынан уот иччитэ Хатан Тэмиэрийэ, табабы, чэйи сөбүлүүр дииллэрэ. Эриэккэһэ диэн обону таптыыр, онон тыыппат, харыстыыр. Уот кири сөбүлээбэт. Куһаҕаны, быртабы бырахпаттар, силлээбэттэр. Уот иччитэ кыһырар, өһүргэнэр, хомойор. Уоту уһуктаабынан булкуйбаттар. Балыгы, балык хатырыгын, иһин-үөһүн букатын уокка биэрбэттэрэ. Оһо саабын уокка бырахпаттар – аһыны. Уот иччитэ кыһыран, оһо барыта баас буолар дииллэрэ. Уокка ууну тохпотторо. Уот иччитэ сөбүлээбэт. Уоту умурорар буоллахтарына, ыраас ууну тутталлара. Холумтаңна атаһын уурдарбаттар, уот иччитин остуолугар үктүүгүн диэн.

Уот иччитэ быртабырдыта диэн өйдөбүл баар. Кирдээх киһи уот иннинэн быһа барытын Аал уот иччитэ сөбүлээбэт. Кини чиэһин (ол киһи) ытыктаабатын курдук тахсар. Онон уот иччитэ быһа барбыты быртабырдар эбит. Уот иччитэ баас эһин төрдө буолуон сөп. Уоттан киһи бааһырар. Уот киһини хаарыйар. Ол иһин кини иннинэн быһалыы хаампаттар эбит.

Уот иччитэ куһаҕаны биттэнэр кыахтаах. Өлөр, алдыанар ыал уоттарын иччитэ атыңырыыр, тэйэн биэрэр. Онон биттэнэн, былыргы дьон: «Сатаан олорумаары гыннаһыт, уоппут иччитэ куһаҕаны биттэннэ», – дииллэрэ.

Оһох хайа өттүгэр утуйуллара былыр эмиэ быраабылалаах, туһунан бэрээдэктээх. Дьиэлээх тойон, хотун уонна кийиит уот иннигэр утуйбаттар. Кинилэр оһох кэннигэр, оһоһу хаңас чанчыктата утуйаллар. Бу эмиэ уот иччитин ытыктыыртан тахсар. Уокка ордук дьахтар чугас, сыһыаннаах дииллэр. Тоһо диэтэр, дьахтар уокка аһы элбэхтик астыыр, онон уот иччитин элбэхтик аһатар.

Уоту, сири-дойдуну аһатарга арыгыны айах тутуу улахан аһыны буолар. Арыгы айыы аһа буолбатах. Иччилэри киһи ытыктыыр, бэйэтинээһэр үрдүтүк тутар. Уоту арыгынан аһатар буоллаха, ол дьиэһэ арыгы олохсуйар, ыччатын дьылбатыгар арыгыны кутар диэн өйдөбүллээх. Арыгы – кирдээх ас, киһиэхэ куһаһан санааны биэрэр, кыдыгы иңэрэр.

Уокка чугаһаабаттар эбит:

1. Ыйдана сылдыар дьахтар;
2. Бэһэһээ, бүгүн төрөөбүт дьахтар;
3. Куһаһаны тэпсэ сылдыар буоллаһына, уот аттыгар кэлбэкин, онтугун (киргин) ыраастанан баран кэлэһин;
4. Кийиит дьахтар уоту быһа барбат, былыргыта уонча хонукка, оболонуор диэри оһоһу сыбаабат.

Манньык дьон уокка сыһыннаһтарына, уотурһуулар. Манньыктары уот иччитэ сөбүлээбэт. Уот иччитэ сүрдээх ыраас, чэнчис.[16;24-25]

Аһыгы үйэһэ сизэргэ-туомһа, айылһаһа сыһыан туһунан билиһни кэмһэ дьон билиһинитин ылбыт дэһһэ кэстөр дьикти дьобурдаах дьонтон биирдэстэрэ Федора Иннокентьевна Кобякова – Эдһий Дора. Кини билиһни кэмһэ күһнээһи олохпугар туттулар сизэр-туом туһунан бу курдук көрүүлэрдээх:

«Ымсыы санаа биһиги дьиэбитигэр киирбэтин туһугар биһиги ону үөрэ-көтө үтэйиэхтээхпит, ол иһин эбэни, сири-уоту, эһэкээни аһатыахтааһпыт... Дьиэни мааллыырга, оһо төрөөһүнүн бэлиэтииргэ, сыбаайһаһа, о.д.а. бэлиэ күһнэргэ газка, билииккэһэ аһы кутан кэңэрдии сытын таһаарыллыбат, ол аһыны буолар эбит. Дьон баарыгар кэңэрдиини таһаардаһына, өскө биэс киһи улахан эбэттэн кэлэн оһорор буоллаһына, ол биэс эбэ салгыһын кута сырсыан

сөп. Ол оннугар биһиги оһоһу – эһэкээни аһатартан хаһан да салгыа суохтаахпыт. Оһоһу улахан үөрүүгэ, салгын хамсааһыныгар эбэтэр улахан ураты тыал киирдэһинэ аһатар иэстээх эбиппит. Оһо төрөөтөһүнэ анаан-минээн аһатар туом баар эбит. Оһоһо суох дьыһэ олорооччу холумтаны, сири-уоту бэйэ тиэргэнигэр бэлиэтэнэрэ көңүллэнэр эбит. Онон эһэкээни бары үчүгэй түгэңнэ, сонун ыалдыт сылдыһытыгар тийэ аһатар, бэрсэ сылдыһахтаах эбиппит. Эн баар буолаңнын биһиги сылааспыт, аспыт буһар эбит, эһэкээн бэрсибитинэн, эһэкээн тардыбытынан биһиги оһорор эбиппит диэн.

Ойуурга баран, сири аһатаары быстах уоту хаһан да оттуллубат. Саха киһитэ хонуктаах сири буллаһына сылдыар ырыгар, хонор үүтээнигэр, отуутугар тийдэһинэ эрэ уотун оттор, түптэни түптэлиир. Онон уотун аһатар. Быстах уоту суолга араллаан буоллаһына, киһи ыарыйдаһына, алдьаны таһыстаһына отторго күһэллэһин. Оттон эһэкээни аһатаары, быстах уоту оттуу – аһыы. Баһар, онон тыал балаһата, куһаһан сүүрээн, утуйбут дьон кутун холлорооно аһара буолуо, баһар, айылһа харсыспыт салгына турара буолуо. Онон уот оттор саһаммат...»

Түмүктээн эттэххэ, аһыгы да үйэһэ сизэргэ-туомһа, айылһаһа сыһыаммыт, төһө да «үгэстэрбитин умуннубут» дии-дии саһарбыппыт, муһатыһыппыт иһин, тосту-туора уларыйбатах, олус сүтэн-оһон хаалбатах. Ол курдук, билигин даһаны биһиги аал уокка сүгүрүйэбит, харыстаан, убаастаан «эһэкээн» диэн ааттыбыт. Дьыэ кэргэн үөрүүлээх бэлиэ кэмнэригэр, эбэтэр ыксаллаах күндьыл ыктаһына, көрдөһөр-ааттаһар күммүтүгэр хайаан да уокка ас бэрсэбит. Ити, этэргэ дылы, хаһан да төлөрүйбэт үгэс буоһар.

II баһа. Уот иччитэ – айымньыларга, дыон кэпсээнигэр

2.1. Уот иччитэ – уус уран айымньыларга

2.1.1. А.Е.Кулаковскай - Өксөкүлээх Өлөксөй «Байанай алгыһа»

Саха литературатыгар норуот тылынан уус-уран айымньытыгар олобуран суруллубут айымньылар бэрт үгүстэр. Чуолаан, А.Е.Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй, П.А.Ойуунускай курдук улуу суруйааччыларбыт норуот айымньытыгар олобурбут өлбөт-сүппэт айымньыларын хаалларбыттара. Саха литературатын мээнэ5э «алгыһынан сабаламмыт литература» диэн ааттаабаттар. Ол курдук, саха литературатын төрүттээбит бастакы суруйааччыбыт, бөлүһүөк, учуонай, «айар тыл абата» Алексей Елисеевич Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй 1900 сыллаахха «Байанай алгыһа» диэн бастакы айымньытын суруйбута. Бу айымньыттан сабаламмыта саха литературатын үйэ ордуктаах унньуктаах суола-иһэ. Кини «Байанай алгыһын» бастаан ханнык эрэ булчуттан истэн научнай үлэтигэр киллэрбит. Ол тиэкиһин 1900 сыллаахха өссө чочуйбут, кылгаппыт, хоһоонун тутулун тупсарбыт эбит. Кини алгыс улуутун, сүдүтүн, ис дыинин, кыабын барытын билэн, көрөр көрүүтүн, дууһатын эгэлгэ хамсааһынын бу алгыска ууран биэрбитэ. Кини алгыһа олох бары хамсааһыныгар барытыгар баар, олох бары уларыһытыгар олоччу сыста түһэр. Кини о5о буолан төрүө5үттэн хара өлүөр диэри алгыска сигэнэн, алгыска көтөхтөрөн ааһарын тэңэ олох алгыһынан арчыланан туругуларын, тупсарын өтө көрбүт. Ол Өксөкүлээх Өлөксөй бастакы айымньыллара айыллыларыттан да көстөр. Кини айар үлэтин, атын туохтан да буолбакка, алгыстан сабалаабыта түбэспиччэ буолбатах. Кини, улуу булчут бултааһынын сириин-дойдутун албааһыныттан сабалыырын курдук, суруйуутун алгыс албаан, алгыс туох баар сиэрин-туомун ситэрэн, онтон күүс ылан, санаа булунаан улахан үлэ5э, унньуктаах айаңна турунар. Кини саңаны айаары, булчут алгыс нөңүө булду эрэйэрин курдук, тахсыылаах айар үлэни көрдөһөр. Айар үлэ туругулар күүһэ-уо5а тылга сытар. Онон Өксөкүлээх тыл саарбатын, тыл

кэрэмэһин, тыл түгэһин-чүөмпэтин улуу айылбаттан уонна алгыстан ылбыта диэн этэллэр.

2.1.2. П.А.Ойуунускай «Кыһыл ойуун»

Саха советскай литературатын төрүттээбит улуу суруйааччыбыт П.А.Ойуунускай бастың айымньытынан буолар 1918-1925 сыллардаахха суруллубут «Кыһыл ойуун» диэн, суруйааччы бэйэтэ быһаарбытынан, олоҥхотойук.

Бу айымньыга саха итэһэлиттэн ылыллыбыт мифологическай образтар киирбиттэрэ көстөр. Оннуктарынан буолаллар Эбэ Хотун, от-мас иччилэрэ, Кутурбан Куо уонна уот иччитэ Хатан Тэмиэрийэ уобарастара. Бу мифологическай уобарастар драманы күүһүрдэллэр, эпическай кэриңин кэңэтэллэр, айымньы сайдан барарыгар, философскай өйдөбүл үөскүүрүгэр эбиилик буолар аналлаахтар. Манны таһынан, балар драматическай поэма – олоҥхо айыллар үгэһинэн, кини поэтикатынан айыллыбытын туоһулууллар.

Уот иччитин Хатан Тэмиэрийэ уобараһын, айымньыга суолтатын ылан көрүөбүң. Кыһыл Ойуун ойууннууруттан аккаастаммытыгар Хатан Тэмиэрийэ, аал уот иччитэ муңатыйар, абатыйар да буоллар, наһаа санаарбаабат. Кэрэх да этин сибээтэһин иһин, аал уот обургу аһыра элбэх үһү. Бу айымньыга Хатан Тэмиэрийэ амарах, киһи аймахха үтүнү бабарар күүс быһыытынан көрдөрүллүбүт.

2.1.3. К.О.Гаврилов «Оболоох ыалтан оннообор уот иччитэ үөрэр»

Революция иннинээһи саха бастакы интеллигеннэриттэн биир саамай чабылхайдара, суруйааччы Кузьма Осипович Гаврилов «Оболоох ыалтан оннообор уот иччитэ үөрэр» кэпсээнигэр биир түгэн көстөр. Манна күһүңү идэһэ туттуллуута саха ыалын биир ураты сиэрин-туомун быһыытынан ойууланар. Автор кэпсээнин мээнэһэ маннык ааттаабатах. Кини уот иччитэ саха итэһэлигэр ураты миэстэни ыларынан, оболлоох уонна обото суох ыалы тэңни тутан көрдөрөн, айымньы сүрүн санаатын таайтаран этэр. Идэһэ сиир дьоро киэһэһэ уоту аһатыы сиэрэ-туома маннык көстөр:

«...Даайа этин хобордооххо хоторон таһааран, остуолга уурда, итиэннэ бэйэтэ минин хоторо барда. Мэхээлэ эти ылан түңэтэлээтэ. Оболор урут кэлэн, олорон, эти бысталаабытынан бардылар.

- Уокка бэрсэ иликкэ тобо аһы тыытабыт, тыытыман, кизэр барың! – диэн оболору остуолтан холдьобуталаата. Оболор олордулар – бэйэлэрин буруйдаһа-буруйдаһа. Хоной этин түңэтэн баран, тэриэлкэбэ үс сиргэ үс уоп сылаах эти бысталаабытынан барда.

- Мэ, добоор, уоту аһат эрэ, - диэтэ Хоной, этгээх тэриэлкэни Сэмэнцэ биэрэ-биэрэ.

Уокка ас биэрэллэрин кытта, оболор аһаабытынан бардылар. Аһаан бүтэн, үтэһэ оностон, ордук саңарса-саңарса, чобочуларын саллан сии турдулар.

- «Оболоох ыалтан оннообор уот иччитэ үөрэр» дииллэр ээ. Ити оболор сыа саллан, уоту сырдыгынатан эрдэхтэрин көр.

- Араһа, биһиги биэрбит аспытынаабар уот иччитэ итиннэ ордук үөрэрэ буолуо, - диэтэ Хоной Мэхээлэ...»

Бу быһа тардыттан саха ыала өйдүүн-санаалыын, быһылыын-майгылыын, итэбэллиин аабааччы харабар ньир-бааччы көстө түһэр. Суруйааччы уот иччитин уобараһын киллэрэн, обото суох дьукаахтар муңнарын, муңатыйыларын уонна оболлоох ыал дьоллорун ордук күүһүрдэн биэрэр.

2.2. Уот иччитэ – дьон-сэргэ кэпсээнигэр

Билигин сахалыы хаһыаттарга, ордук «Хараңа хос», «Күлүк» диэбит курдук «кутталлаах» рубрикаларга дьиңнээх олоххо буолбут түбэлтэлэри элбэхтик бэчээттиллэр. Дьон-сэргэ маннык кэпсээннэри сэргээн аабар. Итэ5эли, айыл5а5а сылдыбы сиэрин-туомун, силигин-сигилитин билбэт эбэтэр умна быһыытыйбыт эдэр дьонцо, оболорго маннык кэпсээннэр үөрэх буолуохтарын сөп. Уот иччитигэр сыһыаннаах икки түбэлтэни холобур а5алабын. Бастакы түбэлтэ...

2.2.1. Аал уот иччитэ сэрэппиттээх

Миңоскуола5а үөрэнэр кэммэр дьоммункытта атын дэриэбинэ5э көспүппүт. Көһөн кэлээт, эргэ со5ус да буоллар уурбут-туппут курдук чөкө дьиэ5э олохсуйбуппут. Мин оччолорго орой мэник обочоос, дьонум үлэлэригэрбардахтарына күнүс со5ото5ун хааларым. Оһо5у көрөн сабыы мин эппиэтинэспэр киирэрэ. Кыра төлөннөөх буолла5ына, кэтэһэ5таарыйа оһох үрдүгэр туран иттэрим. Онно сүгүн турбакка сырылыыр тыаһын истээри билиитэ5э силлии оонньоурум. Ийэм уот иччитэ кыыһырыа, уоһуң бааһырыа диэн этэ сатыырыгар кымаардаан көрбөккө, кини суо5ар син биир ол дьаллыкпын бырахпат этим. Биирдэ эмиэ идэбинэн, оһохпун кэтэһэ таарыйа итинник оонньоу турдум. Төһө өр оннук турбутум буолла, оһохпун куоттара сыһа саппытым. Ол кэннэ тэлэбиисэр холбоон, сэргээбэтэрбин да5аны ханнык эрэ биэриини көрө олодум. Арай ол олодохпуна, мин санаабар, сүннүбүттэн ибис-инчэ5эй илии ыбылы тутта. Мин эргиллэ түһэн көр. Кэннибэр ким да суох. Хайдах хайда5ый диэн дэлби муодар5аатым. Оттон сүннүбүн туттан көрбүтүм, туох да инчэ5эй биһиллибэтэх. Арай туох эрэ итиинэн хаарыйбытын курдук аһыйар. Киэһэ дьонум кэлбиттэригэр кэпсээтим. Ийэм сүннүбүн көрөн баран, айманыы бө5өнү айманна. Аһыйар сирбинэн кып-кыһыл, уокка сиэппит курдук алаады са5а төгүрүкбээтинэ олорон хаалбыт. Ол бааһым өр буолан баран сүппүтэ. Ийэм аах уот иччитэ кыыһырбытын биллэрдэ5э диэн тойоннообуттара, уокка ас кээспиттэрэ. Ити түбэлтэ кэнниттэн мин оттулла

турар оһоххо да, уокка хаһан да силлээбэтэҕим. Силлиир дьону көрдөхпүнэ, бэйэм дьарыйар киһи буолбутум. [М.Иванов, «Кыым» х., №34(21824), 29с.]

Бу түбэлтэттэн көстөрүнэн, уокка сыһыан, уоту кытта сибээстээх харыс өйдөбүллэр тустарынан суруйарбытыгар этиллибит бобууну – уокка силлэниллибэт, уот иччитэ онтон сиргэнэр, кыһырар, өһүргэнэр – диэни кэпсээн геройа тутуспатах, ол иһин уот иччитэ кинини кэһэппит, сэрэппит.

Иккис түбэлтэ мин биир дойдулаабым хаһыакка суруйбут кэпсээнэ.

2.2.2. Кэһии көрдөөбүтэ

Бу кэпсээни мин аллар атаһым кэпсээбитэ. 90-с сыллардаахха кинилэр биир күһүн Ойуун күөлэ диэн хаһан эрэ былыргы ойуун олоҕорбут сиригэр үс буолан бултуу барарга быһаарыммыттар. Ойуун күөлэ диэн Маалыкайтан уонтан тахса биэрэстэ ыраах, улахан күөллээх, күөлүгэр сэттэлээххэ тутар эмис, минньигэс соболоох, бултаах-алтаах сир.

Мин атаһым атынан барар буолбут. «Баран иһэн таарыйа, тайах эһин көрүөм, баһар биир эмэ куһу ытыам», - диэбит. Икки табаарыһа сыарбаларыгар таһаһас тийэн, өрүскэ сылдьар мотуордаах тыыларын ылыах буолан, «Беларусь» тыраахтарынан барар буолбуттар.

Барыахтарын иннинэ, ыһык көрдөөһүнэ буолар, сир аһатарга буокката суох сатаммат. Ол саһана буокканы сизбэт бэрэссэдээтэлэ суруйан биэрдэһинэ эрэ маһаһыын биэрэр көңүллээх.

Маһаһыыңа буокка суот-учуот, алдьаммыт бытыылкалары кытары, аакта суруйан туттараллар. Буокканы бырааһынньыктарга, сыбаайбаларга эрэ көңүллээн биэрэр кэмнэрэ. Ол саһана сэбиэт бэрэссэдээтэлэ урут биһиэхэ математика учууталын үлэлээн, сөбүлэтэн аһай сылдыбыт учууталбыт Меркурий Михайлович этэ. Онтон-мантан көрдүү сатаан баран, доһорум сэбиэккэ тийэр. Кини оскуолаһа үөрэнэ сылдьан математикаһа дьобурдаах буолан, Меркурий Михайлович сөбүлүүр аһай уола этэ. Онон буокканы элбэхтик көрдөһүңнэрбэккэ суруйтаран ылбыт.

Биир буокканы баралларыгар дьоннорун кытта атаарыыга иһэллэр. Икки бытыылкаларын атынан барыыга алдьанан хаалыа, мэһэйдие диэн таһаска

дэлби суулаан баран, уолаттарыгар эппэkkэ эрэ тыраахтар бырысыабыгар таңас быыһыгар кисти уган кэбиһэр. Дьонун кытта тэңнэ тийээри биир хонук эрдэлээн, атынан сири-уоту, булду-алды көрөн, аара сиргэ хонон, сарсыныгар Ойуун күөлүгэр сөп собуустук тийэр. Тийбитэ дьоно хайы-үйэ кэлэн, таһаҕастарын ырытан-тэнитэн, күөстэрин буһаран, аһаан-сиэн холуочук сылдыаллар. Киһим: «Таңаспын хаһан булбуттар, сатана дьоно, аһы ас курдук аһаабаттар», - диэн кыыһыра саныыр. «Эһэкээңнэ, сири-уоту аһата аҕалбыт аспытын иһэн кэбиспиккит, саатар, киһини да кэтэспэkkит», - диэбит. Онуоха уолаттара: «Биирин истибит, иккиһин эмиэ иһэн кэбиһиэххэ, эйигин кэтэһэ сылдыабыт», - дииллэр. Киһилэрэ буоккаларын иһэрдибэт. Дьоно киэһэни быһа көрдүүлэр. Киэһэ утуйуу буолар, уолаттар сыттыктарыгар төбөлөрүн уураат, утуйан хаалаллар.

Мин доборум суорбанын саптан утуйбакка сытар. Арай, суорбанын сэгэтэн оһох диэки көрбүтэ: умайа турар оһох сырдыгар уһун, маңан баттахтаах, сырдык таңастаах, тайах мастаах кардыаҕас оһонньор оһорор. Кырдыаҕас кини диэки көрөн баран «бэрис» диэбиттии ытыһын уунар. Доборум куттанан суорбанын быыһынан көрбүтэ, кырдыаһаһа син биир оһорор. Онуоха суорбанын саптан баран эркин диэки эргийэр. Биллэн турар, куттанан сүрэбэ битигири тэбэр. Ити курдук чочумча сыппахтаан баран эргиллэн, суорбанын арыһан көрбүтэ – кырдыаһаһа суох.

Сарсыарда киһим ыстанан тураат, утуйа сытар уолаттарын уһугуннартыыр, остуолга ыңырталаан ылар, хаалбыт буоккатын булан аҕалан остуолга туруорар, куруускаларга тэбис-тэң гына кутаталыыр. Уолаттар өйдөөбөттөр. «Хайа, бу киһи хайдах буоллуң? Сирэйиң-хараһың турбут аҕай. Үспүт эрэ дии, тоһо бу түөрт иһиккэ куттуң?», - диэн ыйыталаһаллар. «Буокка иһэн баран эһэкээңнитигэр бэрсибэтэххит. Бу төрдүс курууска киниэхэ, бу дойду хаһаайыныгар, эһэкээммитигэр», - диир. «Эһэкээңнэ кыратык кут. Киниэхэ арыылаах килиэп да сөп буолуо», - дэспиттэригэр, доборум иһиттиэм-истибэтиэм диэбээт, ойон туран куруускалаах аһын оһоххо кутар. Оһохторо үөрэн сырылыы түһэр. Тимир оһох саңарбат эрэ, махтаммыт курдук буолар.

Үүтээн иһэ сырдыы түһэр. Доһотторо тугу да өйдөөбөттөр, иһиттэрин охсуһуннаран баран иһэллэр уонна утуйан хаалаллар.

Сарсыныгар булт саһаланар. Мин атаһым булда табыллар, кини ханна да дурда оңордун, кус кэлэр да кэлэр. Балыкка илим үттэһинэ, балык бөһө быһа суох тутар, тайах киниэхэ туран биэрэр. Ханна эрэ кыратык хаамта да, баай хара тыа маанылааһа улар тосхойор.

Бииргэ кэлбит уолаттара күөх далайга да, хара тыаһа да таһыччы малыйаллар, имириир тыыннаах, тылбыйар кынаттаах, көмүс хатырыктаах ирээтин көрбөттөр. Икки нэдиэлэни быһа тугу да бултаабакка, дьөрү сааларын да тыаһаппакка дойдолууллар.

Ханнык баһарар булчут, балыксыт, отонһут, масчыт ойуурга, айылһаһа таһыстаһына өбүгэлэрбит хас эмэ сүүһүнэн сыллары быһа тутуһан кэлбит ытык сиэрдэрин тутуһуохтаах, бэйэ бодотун тардынан сылдыһахтаахтар. [Николай Васильев «Кыым» х., №32 (21822) 29с.]

Бу түбэлтэбит үөһээ суруллубукка сөпсөспөт курдук. Ол курдук, эрдэ суруйан турабыт: «Уоту, сири-дойдуну аһатарга арыгыны айах тутуу улахан аһыы буолар. Арыгы айыы аһа буолбатах. Арыгы – кирдээх ас, киһиэхэ куһаһан санааны биэрэр, кыдыгы иңэрэр» - диэн. Оттон кэпсээн геройугар уот иччитэ илэ бэйэтинэн түүлүгэр киирэн, кэһии көрдүүр. Уол сарсыарда туран, эһэкээңнэ анаан туспа куруускаһа арыгы, буокка кутан, тимир оһоһо ас кээһэр. Уот үөрэр-көтөр, уол булдугар, сырыытыгар табыллар. Манан тугу этиэххэ сөбүй? Билигин аныгы дьон чахчы уоту арыгынан, буокканан күндүлүүрбүт баар суол. Биһиги ону сөптөөх курдук санаан оңоробут, санаабытын үтүөһэ эрэ туһаайабыт. Ол билбэспититтэн тахсар, соруйан буолбатах. Чахчыта да, уоту арыгынан аһатар буоллахха, ол дьиэһэ арыгы олохсуйар, ыччатын дьылһатыгар арыгыны кутар диэн өйдөбүллээх диэни билэрбит буоллар, туттунуо, дьаахханыа этибит. Оттон бу түбэлтэһэ арыгынан уоту аһатыы аһыыны аһалбатах, төттөрүтүн көмөлөспүт. Баһар, дьиэһэ буолбакка, сиргэ-уокка, булка уоту арыгынан күндүлээһин куттала суоһа дуу? Мөккүөрдээх боппурос.

Түмүк

Уот иччитин туһунан араас чинчийээччилэр, фольклористар үлэлэрин үөрэтэн, онно сыһыаннаах сиэри-туому, алгыстары, харыс өйдөбүллэри кытта билсирэн, уус-уран айымньыларга уот иччитин уобараһын ырытан, хаһыаттарга бэчээттэммити ааһан баран, маннык түмүккэ кэлиим:

1. Уот иччитэ саха итэҕэлигэр, олоһор-дьаһаһар, духовнай-материальной культууратыгар бэрт улахан суолталаах миэстэни ылар эбит.
2. Иччилэр тустарынан, чуолаан уот иччитигэр аналлаах туспа дьохуннаах научнай үлэ суобун кэриэтэ, чинчийээччилэр, фольклористар үлэлэригэр быстах бэлиэтээһиннэр эрэ бааллар, онон бу хайысхаҕа инникитин күүскэ үлэлиэххэ сөп эбит.
3. Аал уот иччитин аһаты сыэрэ-туома билиңни кэмңэ ыһыаҕы аһыга, уруу тэрийиигэ, саңа дьыэҕэ көһөн киириигэ, булт туомнарыгар о.д.а. күннээби олоххо-дьаһахха киэңник туттуллар. Манна хайаан да уокка ас кээһии, алгыс этии кэһиллибэт үгэс курдук өйдөнөр.
4. Кийиит кыыс кэлиитин сиэригэр-туомугар аал уоту, оһоһу аһаты туома билигин уруккуттан олох атыннык толоруллар буолбут эбэтэр дьөрү да умнуллубут диэххэ сөп.
5. Былыр алгыһы толорооччу үксүгэр алгыстаах кырдыаһас, сиэри-туому үчүгэйдик билэр киһи эбэтэр ойуун буолара. Онтон билигин санаатахпыт аайы ким баһарар алгыс этэн, «аал уокка айах тутара» баар суол. Ити төрдүттэн сыһа. Ол ордук улахан ыһахтарга сыһыаннаах, сиэр-туом сыһа бардаһына, аһыы да буолуон сөп курдук. Ити туһунан айыы ойууна В.А.Кондаков элбэхтик суруйан турар.
6. Аал уоту албыырга сиэри-туому силигин ситэрэн, арыылаах алаадынан, сыалаах этинэн күндүлээн, сиэл быраһан аһаталлара. Манна биир мөккүөрдээх боппуруос «уоту, сири-дойдуну аһатарга арыгынан айах тутар сөп дуу, сыһа дуу?» диэн. Хаһыаттарга суруйалларынан, дьон этэринэн манна араас санаа баар эбит.

7. Уокка сыһыан, уоту кытта сибээстээх харыс өйдөбүллэр өбүгэлэрбит саҕаттан сорохторо биһиги кэммитигэр диэри тийэн кэлбиттэр (холобур, уокка куһаҕаны, быртаҕы бырахпаттар, силлээбэттэр диэн), сорохторо умнуллубуттар (холобур, кирдээх киһи уот иннинэн быһа хаамыа суохтаах, дьахтар оболонуор диэри оһоһу сыбаабат диэн). Манна сыһыаннаах киригиир, уотурбуур диэн тыллары билигин туттубат буолбут эбиһпит.
8. Уус-уран айымньыларга уот иччитин Хатан Тэмизрийэ уобараһа үксүгэр амарах санаалаах, киһи аймахха үтүөнү баҕарар күүс быһыытынан уонна элбэх оболоох, баайдаах-дуоллаах дьоллоох ыал алаһа дьизэтин символун курдук көрдөрүллүбүт.

Туттуллубут литература

1. Аман өс /Фольклору дириңэтэн үөрэтэр 8-11 кылаастарга аналлаах пособие. – Дьокуускай, 1994 – 144с.
2. Афанасьев П.С. Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдыгыта. – Дьокуускай, 1994 – 264с.
3. Васильев Н.И. Кэһии көрдөөбүтэ //«КЫЫМ» х. 2007 с., №34, 29 с.
4. Диодорова-Лаврентьева С.В. Иччи туһунан //Халандаар 2007 – Дьокуускай, 2006.
5. Иванова М. Аал уот иччитэ сэрэппиттээх //«КЫЫМ» х. 2007 с., №32, 29 с.
6. Илларионов В.В.Олоңхо эйгэтэ. – Дьокуускай, 2000 – 116с.
7. Кондаков В.А. Айыы домноро. – Дьокуускай, 1998 – 224с.
8. Кулаковский А.Е. Научные труды. – Якутск, 1979 – 484с.
9. Павлов А.Н., Попова М.А. Саха үгэһин төрүт өйдөбүлэ. – Дьокуускай, 2000 – 80с.
10. Петрова Т.И., Шишигина В.Р. Саха төрүт культурата /Учууталга көмө. – Дьокуускай, 1992 – 80с.
11. Протопопова Н.И. Эдьий Дора. – Дьокуускай, 2002. – 128с.
12. Саха төрүт культурата /Учууталга көмө пособие: III чааһа. – Дьокуускай, 1993 – 80 с.
13. Семенова А.Д. Алгыс суолтата. – Дьокуускай, 2002 – 42с.
14. Серошевский В.Л. Якуты.
15. Уткин К.Д. Сах саҕаттан. – Дьокуускай, 2000 – 288с.
16. Яковлев Н.Н. Курууппа ойуун көрүүлэрэ. – Дьокуускай, 1993 – 56с.

1 уруһуй. Уот иччитин тас көрүнэ

Хаартыскалар. Уокка сүгүрүү

